

Василь Балушок*

“ДАВНЬОРУСЬКА НАРОДНІСТЬ”: ЩО НАСПРАВДІ ХОВАЄТЬСЯ ЗА ТЕРМІНОМ?

Як відомо, в радянські часи в історичній науці офіційною вважалася точка зору, що Давню Русь населяла етнічна спільнота, якій дали назву “давньоруська народність”. В остаточному вигляді сформулював дану концепцію у першій половині 1940-х років В. Мавродін¹, але до її розробки та вдосконалення доклали зусиль також Б. Греков, А. Насонов, К. Гуслистий, Б. Рибakov, П. Третьяков, Л. Черепнін та інші². З проголошенням української незалежності³ дана концепція перестала бути офіційною, з’явилися публікації, які стали ставити під сумнів існування “давньоруської народності”. Разом з тим прихильники останньої в Україні і далі продовжують настоювати на своєму. Головними репрезентантами означених контрверсійних точок зору зараз є Л. Залізник (противник “давньоруської народності”) та П. Толочко (її прихильник). То все ж таки, як бути з “давньоруською народністю”: існувала вона чи ні, і якщо її не було, то що ховається під цією назвою – повна фікція чи таки якийсь етнічне утворення?

Коли розглянути аргументи противників концепції “давньоруської народності”, зокрема Л. Залізника, то впадає в око їх нечисленність, схематизм і відсутність справжнього аналізу матеріалу. Найперше, Л. Залізник ніяк не обґрунтовує власних теоретичних позицій та застосовуваних методик вивчення етногенезу східнослов’янських народів. І це симптоматично. Так, для нього головним при визначенні появи етносу є “екстраполювати на україногенез

* Балушок Василь Григорович, кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник “Українського етнологічного центру” Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України.

¹ Див.: Мавродін В. В. Образование древнерусского государства. – Ленинград, 1945.

² Про перипетії, пов’язані з виникненням і утвердженням концепції “давньоруської народності” див.: Юсова Н. “Давньоруська народність”: зародження і становлення концепції в радянській історичній науці (1930-ті – перша половина 1940-х рр.). – Київ, 2005.

³ Поки-що в Україні пряма колоніальна залежність змінилася неокolonіальною. Об’єктивним показником цього є стан наяних в країні інформаційних комунікацій. Кожна справді незалежна держава має власну, незалежну від сусідів, мережу інформаційних комунікацій, силами якої вона забезпечує більшість своїх інформаційних потреб. Спільнота ж чи країна, яка перебуває в залежності від іншої, навпаки, задовольняє більшість інформаційних потреб за допомогою мережі інформкомунікацій метрополії (див.: Арутюнов С. А., Чебоксаров Н. Н. Передача информации как механизм существования этносоциальных и биологических групп человечества / С. А. Арутюнов, Н. Н. Чебоксаров // Расы и народы. – Вып. 2. – Москва, 1972; Арутюнов С. А. Народы и культуры: развитие и взаимодействие. – Москва, 1989. – С. 17–40). Останнє ми й спостерігаємо сьогодні в Україні, де панують російські засоби масової комунікації чи їх відгалуження. Тому й таке поняття як “український інформаційний простір”, яким люблять оперувати політики та журналісти є фікцією. Насправді інформаційний простір України є переважно російським, з більшими чи меншими українськими включеннями та додатками до нього.

добре вивчені закономірності етногенезу поляків, німців, англійців, французів, спиратися у вивченні української історії на загальноєвропейські історичні закони⁴. Тут звертає на себе увагу намір автора вивчати етногенез народу, застосовуючи не етнологічні, а “історичні закони”. А крім того, не вивчивши етногенез якогось народу на його власному матеріалі, починати все з порівняння з іншими народами не є коректним. Далі Л. Залізняк зазначає: “Найбільш переконливою і науково аргументованою, на мою думку, є ранньосередньовічна (ранньослов’янська) версія походження українців. Її прибічники вважають, що вік українського етносу становить близько 1500 років – стільки ж, скільки мають в середньому всі народи, сформовані в загальноєвропейському історичному процесі”. Найперше, ні в одній з публікацій автор не вказує, хто ж аргументував цю думку, сам він її не аргументує теж. А крім того, зазначені ним народи, що мають, на його думку, вік 1500 р., зокрема, французи, іспанці, англійці, румуни, чехи, поляки, німці за останніми дослідженнями не такі вже “старі”. Так, французи сформувалися як етнос у XVII–XVIII ст., англійці – у XIV ст., коли англосакси й завойовники нормани злилися в один народ (англосаксонська спільнота сформувалася в VII–IX ст. з германських та кельтських компонентів), іспанський етнос утворився після завершення в XV ст. об’єднання Іспанії, причому в Каталонії, Наваррі та Галіції сформувалися окремі етноси⁵. Румунський етнос сконсолідувалися з мунтянів та молдаван лише у XIX ст.⁶ Чеський етнос сформувався після злиття, десь в епоху зрілого Середньовіччя, чеської та моравської обласних народностей; поляки виникли приблизно тоді ж і в подібний спосіб. Про німців як про єдиний народ до об’єднання Німеччини в XIX ст., якщо й можна говорити, то не набагато раніше⁷. Та й взагалі, єдиними “історичними закономірностями”, які визначали завершення формування європейських етносів, були переборення політичної роздробленості тієї чи іншої країни, а також розвиток мереж інформаційних комунікацій – усе це ламало замкнутість регіонів та тягло за собою поширення на всій території країни єдиної етнічної самосвідомості.

⁴ Залізняк Л. Походження українців: між наукою та ідеологією. – Київ, 2008. – С. 11. Аналогічні речі автор доводить і в інших своїх публікаціях, див, напр.: Залізняк Л. Л. Походження українського народу. – Київ, 1996. – С. 17, 31, 57 та ін.; Його ж. Від склавинів до української нації. – Київ, 1997; Його ж. М. Ю. Брайчевський і походження слов’янських народів / Л. Л. Залізняк // Михайло Брайчевський. Вчений і особистість. – Київ, 2002. – С. 75..

⁵ Ададуров В. Історія Франції. Королівська держава та створення нації (від початків до кінця XVIII століття). – Львів, 2002; Брук С. И. Население мира. Этнодемографический справочник. – М., 1981. – С. 277, 301.

⁶ Зеленчук В. С. Проблемы внутренней структуры этноса (румуны–молдоване) / В. С. Зеленчук // Музей. Традиции. Этничность. XX–XXI вв. Материалы Международной научной конференции, посвященной 100-летию Российского этнографического музея. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 180–182.

⁷ Народы Зарубежной Европы. – Т. I–II. – Москва, 1964–1965; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – Москва, 1982; Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 93 та ін.; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – Москва, 1989.

Головним критерієм для виявлення появи етносу для Л. Залізняка служить “безперервна тяглість етно-історичного (в інших його публікаціях – В. Б.) етнокультурного розвитку”. Так, він твердить: “Сучасна етнологія визначає час появи на історичній арені певного народу ретроспективним шляхом, прослідкувавши тяглість етнокультурного розвитку в глибину віків”⁸. Але подібну методику при вивченні етногенезу етнологи не застосовують. В даному випадку ми, очевидно, маємо справу з так би мовити експромтом Л. Залізняка, який, до того ж, ніяк ним не обґрунтовується. Не зрозуміло, що мається на увазі під “безперервністю етно-історичного розвитку”, немає пояснень як же цю “безперервність” визначати на практиці. Взагалі перервати етно-історичний процес настільки радикально, щоб його не можна було знову з’єднати, не так просто. Крім того, відомо безліч випадків, коли новий етнос народжувався коли ніякої перервності не спостерігалось. В тих же Франції, Іспанії, Англії, Румунії, Чехії, Польщі, Німеччині ніякої перервності в етно-історичних процесах між існуванням груп локальних (обласних) етносів і утворенням з них французів, іспанців, англійців, румунів, чехів, поляків, німців не було. А на українському Поліссі проживає населення, культура якого не демонструє перервності принаймні з часів неоліту, але все ж там не збереглися якись неолітичні етноси. Взагалі ж, загальноновизнаним в етнології вважається, що найосновнішою ознакою народження етносу є поява у його членів єдиної етнічної самосвідомості, яка виникає на ґрунті етнокультурної подібності членів спільноти і відмінності від сусідніх спільнот. А найкращим індикатором її існування є наявність єдиного для всієї спільноти ендоетноніма (самоназви). Це положення було доведене М. Крюковим на матеріалах античної Греції та стародавнього Китаю. Він цим самим продемонстрував, що головною етновизначальною ознакою самосвідомість є не лише в сучасних умовах, а й у доновітні часи, коли дуже значну роль серед етнодиференціюючих чинників грала етнічна культура. Представники ж західних за походженням концепцій етнічності взагалі схильні абсолютизувати етнічну самосвідомість (самоідентифікацію) та ігнорувати (повністю чи частково) етнокультурні чинники⁹. А от у публікаціях Л. Залізняка ми не знайдемо ні справжнього детального аналізу етнокультурної ситуації на теренах розселення східних слов’ян, ні тим більше пошуків етнічної самосвідомості, яка б вказувала на появу українського етносу.

Головний представник прихильників “давньоруської народності” П. Толочко, на відміну від Л. Залізняка, наводить досить багато аргументів на користь її існування, причому аргументи ці лежать переважно саме у фактологічній площині. Цим його публікації вигідно відрізняються від публікацій Л. Залізняка. Зокрема, П. Толочко акцентує на фактах, які, на його думку, доводять етнічну єдність давньоруського населення, а саме вказує на єдність мови, території, самосвідомості, спільності культури та господарства¹⁰. У той же час, хоч автор

⁸ Залізняк Л. Л. Походження українського народу. – С. 57 та ін.

⁹ Див.: Posern-Zieliński A. Koncepcje etniczności w amerykańskich studiach etnicznych // Lud. – T. LXIII. – 1979.

¹⁰ Толочко П. П. Древняя Русь. Очерки социально-политической истории. – Киев, 1987. – С. 182, 186–191; Його ж. Древнерусская народность: воображаемая или реальная. –

і наводить справді зафіксовані в джерелах факти, проте визнати їх за незаперечні аргументи на користь існування “давньоруської народності” у більшості аж ніяк не можна. Наприклад, якщо у нього йдеться про єдність традицій у ремеслах, то в основному про ті, продукцію яких споживала князівсько-боярська верхівка. А от традиційної культури простолюду П. Толочко переважно не торкається; так само й мову він має на увазі лише літературну, забуваючи, що в Середні віки майже єдиною літературною мовою всієї багатоетнічної католицької Європи була латинь. Стосовно ж господарства слід сказати, що хоч і було це повсюди переважно землеробство, проте форми його на порослій дрімучими лісами Півночі і на значною мірою лісостеповому Півдні (де ліси, до того ж, інтенсивно вирубувалися) були різними¹¹. Так само, масових міграцій простолюду, та ще й у кардинально іншу природно-географічну зону (зокрема, з південноруського півдня на північний схід), про які твердить П. Толочко, у джерелах ми не побачимо. Та й взагалі, масові міграції населення, як правило, здійснюються в межах однієї чи близьких природних зон і соціальних середовищ (згадаймо, хоча б географію розселення українців у світі).

Не вважає П. Толочко, як і його опонент, головними ознаками етносу етнічну самосвідомість і, відповідно, самоназву. Він плутає етноніми “русин” і “руський”, що утворені за зовсім різними моделями. Так, “русин” з самого початку було субстантивом, означаючи особу (як і “чудин”, “мордвин”, “литвин” і т. п.), “руський” же є зовсім нетиповим етнонімом, оскільки спочатку було атрибутивом, означаючи певну приналежність комусь чи чомусь і вживалося лише як означення¹² (“землю Русскую”, “Руской челяди”, “князи Рустии”, “Руская хоругвь”, “Руский языкъ” та под.¹³). До речі, останнім часом П. Толочко декларує й ретельно дотримується в текстах своїх публікацій правила написання етнімічних і топонімічних термінів з коренем *рус-*, що стосуються Давньої Русі, з одним “с”: “древнеруский”, “руский” і т. п.¹⁴, що в цілому правильно. Адже форма з двома “с” (“древнерусский”, “руський” і под.) є досить пізньою і стосується, як правило, лише Північної Русі. Проте він вживає стосовно давньоруської доби етнонім “русские”, який є тим же “русские”, лише має одне “с”¹⁵. У той же час у давньоруських джерелах такий етнонім не зустрічається, там цей термін вживається лише в ролі означення, поєднуючися з певним іменником. Тобто П. Толочко фактично доводить існування в давньоруські часи народу з етнонімом, який відрізняється від самоназви сучасного

Санкт-Петербург, 2005.

¹¹ Аналіз етнокультурної ситуації в Південній і Північній Русі див.: *Балушок В.* Українська етнічна спільнота: етногенез, історія, етнонімія. – Біла Церква, 2008. – С. 87–127.

¹² *Генсьорський А. І.* Термін “Русь” (та похідні) в Древній Русі і в період формування східнослов’янських народностей і націй // Дослідження і матеріали з української мови. – Т.5. – Київ, 1962. – С. 22–24.

¹³ Полное собрание русских летописей [далі – ПСРЛ]. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Санкт-Петербург, 1908. – Стб. 796, 809, 812, 814, 825–826, 831, 843, 851, 872, 888, 905 та ін.; *Генсьорський А. І.* Термін “Русь” (та похідні). – С. 21.

¹⁴ *Толочко П. П.* Древнерусская народность. – С. 5.

¹⁵ *Толочко П. П.* Кочевые народы степей и Киевская Русь. – Киев, 1999. – С. 3, 5, 29, 49, 50, 55, 61, 62, 65, 79 і наст.

російського етносу лише тим, що в ній одне “с”, а не два.

Доводячи факт існування давньоруської етнічної єдності, П. Толочко називає тільки аргументи на її користь, оминаючи факти, які свідчать про те, що єдність ця була вельми відносною. Вже В. Мавродін, який остаточно сформулював концепцію “давньоруської народності”, наголошував на відносності її етнічної єдності та на тому, що, мовляв, вона так до кінця й не склалася¹⁶. Подібну позицію займали й інші дослідники, наприклад К. Гуслистий¹⁷. Та й сам П. Толочко визнає, що “формування єдиної давньоруської народності не призвело до ліквідації племінних етнографічних відмінностей різних регіонів країни”¹⁸.

Матеріали, які стосуються європейських держав епохи Середньовіччя, показали, що населяли тамтешні країни групи локальних *обласних* етносів: Францію нормандці, бургундці, пікардійці, гасконці, провансальці, лангедокці та ін., Германію гессенці, баварці, саксонці, шваби, тюринги, мекленбуржці та ін., Чехію чехи і моравани; Румунію молдавани, мунтяни, можливо, й інші і т. д.¹⁹ Учень В. Мавродіна – І. Фроянов на давньоруському матеріалі теж виділив спільноти, що групувалися навколо “стольних” міст відповідних князівств і провів паралелі між ними й етносами Давньої Греції, які населяли окремі поліси з округами: “Подібно до того як у Давній Греції афінянами, корінфянами, мегарянами, мілетянами та іншими називали і безпосередньо міщан, і тих, що мешкали в сільській місцевості, яка входила до складу міста-держави, так і на Русі другої половини XI – XII ст. під киянами, переяславцями та іншими розуміли не одних лише міських, але й сільських людей”²⁰. Лінгвіст Г. Хабургаєв теж у відзначених назвах локальних давньоруських спільнот бачив найменування “населення відповідних областей (волостей або земель)”²¹. Зрозуміло, що визнати означені спільноти за окремі етноси в радянські часи можливості не було з політико-ідеологічних причин. А вже в наш час О. Головка і автор цих рядків паралельно та незалежно один від одного прийшли до висновку, що політичному членуванню Давньої Русі відповідала етнічна дрібність – групи локальних етносів, як це було і в країнах Європи²².

¹⁶ Мавродин В. В. Образование древнерусского государства. – С. 395, 400, 401.

¹⁷ Гуслистий К. До питання про утворення української нації. – Київ, 1967. – С. 9, 12–13.

¹⁸ Толочко П. П. Післямова // Грушевський М. С. Нарис історії Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV сторіччя. – Київ, 1991. – С. 530.

¹⁹ Народы Зарубежной Европы. – Т.1. – Москва, 1964. – С. 62–63; Колесницкий Н. Ф. Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии) / Н. Ф. Колесницкий // Расы и народы. – Вып. 8. – Москва, 1978; Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С. 85, 93; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху раннего средневековья. – С. 123, 127, 129, 146, 150, 153–156 та ін.; Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. – С. 183, 276 та ін.

²⁰ Фроянов И. Я. Киевская Русь. Очерки социально-политической истории. – Ленинград, 1980. – С. 233–234 (у даному разі я не торкаюся оригінальної і разом з тим дискусійної точки зору дослідника на соціально-політичну природу давньоруських земель-князівств як міст-держав).

²¹ Хабургаев Г. А. Этнонимия “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза. – Москва, 1979. – С. 171, 213, 215.

²² Головка О. Формування державних утворень у Східній Європі в IX – першій половині

Давню Русь теж, як і інші, зокрема сусідні європейські, держави в епоху удільної роздробленості заселяли локальні – *обласні*, як їх назвали стосовно Європи, етноси²³. Ці етноси іноді виникали на основі відомих з літопису давньослов'янських *племен* (насправді співплемінностей – великих груп племен²⁴), а іноді утворювалися з їх частин чи груп. Локальні етноси Давньої Русі вважаю за краще називати *земельними* – від терміна *земля*, яка в більшості відповідала окремому князівству і рідше їх групі. Такі *землі* в удільну епоху, як показали спеціальні дослідження російського медієвіста А. Горського, виступали фактично окремими самостійними країнами²⁵. На теренах України існували землі: Руська (охоплювала Київське й Переяславське князівства), Галицька, Волинська та Чернігівська. У складі Чернігівської землі виокремлювалася Сіверщина, а також області радимичів і в'ятичів, що лежали вже за межами Південної Русі – майбутньої України. Відповідно, ці землі населяли такі земельні етноси: русь (збірна форма множини) / русин (в однині), галичани, володимирці-волинці, чернігівці. На віддаленому від земельних центрів порубіжжі Руської, Галицької та Волинської земель простежується існування невеликого локального етносу болохівців. Білорусько-українське порубіжжя займала Турівська (Турово-Пінська) земля, яку заселяли турівці – певною мірою предки пізніших поліщуків з правобережного Полісся. Сіверщина також поступово виділилася в окрему землю, її заселяли сіверяни-севрюки, які дожили як окреме етнічне утворення (можливо, вже субетнічного характеру) до XVI–XVII ст. коли були асимільовані українцями з заходу та росіянами зі сходу в ході широкомасштабних міграцій²⁶. Аналогічною була етнополітична ситуація і в Білорусі та Росії. Зокрема, на білоруських теренах існували Полоцька та Смоленська землі, населені полочанами і смольнянами. На території Росії простежується існування Новгородської, Псковської, Ростово-Суздальської, Рязанської, а можливо, й інших земель, заселених новгородським, псковським, ростово-суздальським, рязанським та іншими земельними етносами²⁷. Можливо, на теренах Русі існували й інші, менші, локальні етноси, такі як згадані болохівці. В деяких районах могли існувати зони етнічних неперервностей²⁸ –

XIII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – Вип.4. – Київ, 2004. – С. 85; *Балушок В.* Етногенез українців. – Київ, 2004. – С. 149–165.

²³ Про обласні етноси епохи феодальної роздробленості в країнах Європи детально див.: *Колесницький Н. Ф.* Донациональные этнические общности (по материалам средневековой Германии).

²⁴ Співплемінність не тотожна союзів племен, оскільки є стадіальним типом етносу епохи фінальної первісності й переходу до ранньої цивілізації. Союз племен же відображає лише певну політичну структуру.

²⁵ Див.: *Горский А.* О древнерусских “землях” // *Ruthenica*. – Т.1. – Київ, 2002.

²⁶ Про земельні етноси Давньої Русі детально див.: *Балушок В.* Українська етнічна спільнота. – С. 150–165..

²⁷ *Костомаров Н. И.* Мысли о федеративном начале в древней Руси / Н. И. Костомаров // *Основа*. – 1861. – № 1. – С. 134.

²⁸ Етнічні неперервності демонструють поступовість змін, коли чітка мовно-культурна межа відсутня, але крайні протилежні точки етнічного масиву значно різняться між собою (Див.: *Шнирельман В. А.* О первобытной этнической непрерывности // *Расы и народы*. – Вып. 19. – Москва, 1989. – С. 33 і наст.).

усе це буде, звичайно, уточнюватися в ході подальших студій.

Кожен земельний етнос володів власною самосвідомістю, що відбивалася в самоназві та земельному етноцентризмі²⁹, а в джерелах це помітно у факті появи окремих земельних літописань і в характері цих літописань. Звичайно, такі літописання, що велися в окремих землях відбивали існування самостійних князівств та їх династій³⁰, але не лише їх. В удільних літописах літописці приділяють вже основну увагу саме подіям, що відбувалися в їх землі, і набагато менше – подіям в інших землях, у тому числі й у Києві. В цих літописах описуються такі значні (з точки зору середньовічного літописця) події, як правління “своїх” князів і їхні сімейні справи; будівництво в “своїх” містах церков та “свої” церковні справи; війни “своїх” князів і “своїх” земельних спільнот проти сусідніх (“чужих”) князів та спільнот, а також проти всіляких “ляхів”, “угрів”, “німців” і інших чужинців з-поза меж Русі; стихійні лиха, моровиці, пожежі й т. п., а також різні “чуда” у своїх землях, і лише зрідка (коли подія дійсно надзвичайна) в землях “чужих”. У таких описах “своїм” (князям, військам, церковним діячам та іншим), як правило, приписуються позитивні дії. Державні, церковні й інші діячі зі свого князівства характеризуються позитивно, інколи аж занадто. Коли ж знаходився який “окаянний” (як названо Святополка, що, за літописом, убив братів Бориса і Гліба), то лише як виняток. Дуже промовистими є в цьому плані характеристики “своїх” князів у літописах, як правило, вельми розлогі. Це, наприклад, характеристика Романа Мстиславича, Данила Романовича та інших галицько-волинських князів у Галицько-Волинському літописі, Андрія Боголюбського, Всеволода Юрійовича (Велике Гніздо) й інших ростово-суздальських та володимирських князів у Лаврентіївському і Радзивілівському літописах. Усі вони, як правило, і грізні для ворогів, і хоробрі, і розумні і т. д.³¹ Особливо типовими видаються характеристики Рюрика Ростиславича в Київському літописі, де його зображено і христілюбцем, і братолюбцем, і мудрим, і доброчесним, і милосердним, і смиренным, та ще й підкреслено, що він нічого згорда не чинив, любив мир на противагу війні й т. п.³² У той же час цей князь, як відомо, 1203 р. виступив ініціатором захоплення й плундрування Києва, не кажучи вже про спустошення його військами волостей супротивників у ході усобиць. Описуючи церкви в містах “своїх” земель, літописець зображає їх такими прекрасними й величними, що рівних їм немає в сусідніх землях³³.

Означеній етнополітичній ситуації в Давній Русі відповідає й ситуація лінгвістична. Як зазначає відомий лінгвіст О. Ткаченко, на теренах Давньої

²⁹ Про етноцентризм, що все позитивне пов’язує зі своїм етносом, який ставить у центр світобудови, а сусідні народи наділяє негативними й навіть деструктивними рисами див.: *Stagl J. Kulturanthropologie und Eurozentrismus // Wiener völkerkundliche Mitteilungen.* – Bd. 28. – 1986. – S. 33–35.

³⁰ *Рыбаков Б. А. Киевская Русь и русские княжества XI–XIII вв.* – Москва, 1982. – С. 482.

³¹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 715; – Т. 1. Лаврентьевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. – Москва, 1962. – Стб. 348, 355, 357, 367, 403, 408, 419, 448; – Т. 38. Радзивилловская летопись. – Ленинград, 1989. – С. 137.

³² ПСРЛ. – Т.2. – Стб. 624, 714. .

³³ Див., напр.: ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 348, 351, 458 та ін.

Русі тоді існували групи “мікромов”, які відповідали земельним етносам. “Процес утворення трьох східнослов’янських мов (що проходив у давньоруські часи – В. Б.) був не стільки процесом диференціації того, що вже було диференційоване, скільки процесом інтеграції цих реальних (прото)українських, (прото)російських і (прото)білоруських мікромов у пізніші єдині українську, російську і білоруську мови”³⁴.

Головною ж ознакою існування в давньоруську епоху земельних етносів слід вважати воєнні конфлікти між ними. Намагаючись обґрунтувати етнічну єдність населення всієї Давньої Русі, прихильники “давньоруської народності” стосовно відомих феодальних усобиць заявляють, що “не землі й регіони ворогували між собою, а їх князі”³⁵. У цьому зв’язку нагадаю, що ще М. Костомаров дуже аргументовано доводив існування ворожнечі не тільки між князями, а й між земельними спільнотами, а значить між рядовими жителями земель-князівств³⁶. На цьому ж наголошували і М. Владимирський-Буданов, О. Єфименко, М. Грушевський та інші дослідники дорядянської доби, аргументуючи свої висновки літописними повідомленнями. Прикладом особливо лютої ворожнечі спільнот окремих земель М. Костомаров називає відносини між новгородцями й ростово-суздальцями, які в ході конфліктів не раз спонукували своїх, у той час мирно настроєних, князів плондрувати волості супротивника. І саме тому, що взаємна ворожнеча витікала “не з князівських, а з народних спонукань”, “новгородці, відбивши суздальців від стін свого міста, швидко сходилися з суздальськими князями і, навпаки, шалено мстилися суздальцям, продаючи кожного (полоненого – В. Б.) суздальця за дві ногати”, – зазначав учений³⁷. Та й взагалі, як відомо, у феодальних усобицях на Русі масово брали участь не лише воєнні дружини князів, а і ополчення, що склалися з усіх охочих до війни та залучених більш чи менш примусово до воєнних дій мешканців земель-князівств. У ході воєнних дій війська супротивника плондрували землі своїх ворогів, палили міста і села, грабували їх жителів, брали у полон, убивали тощо. Згадаймо хоча б масове винищення військом київського князя Ізяслава галичан, взятих у полон в битві під Теробовлею 1254 року³⁸. А така ситуація можлива лише або в ході громадянської війни, або ж коли між собою воюють і справді етнічно “чужі”. Громадянська війна, як показують події і всесвітньої, й української історії, є винятком у в цілому мирному житті етносу, коли “брат іде на брата”. Ця ситуація аж ніяк не є нормою для життя народу, вона є справжнім потрясінням для спільноти, рани від якого вона дуже довго й болісно загоєє.

³⁴ Ткаченко О. Б. Російська та церковнослов’янська мова (російської редакції) як джерело реконструкції найдавнішого періоду історії української мови / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. – 1993. – № 2. – С. 16–17.

³⁵ Толочко П. П. Древнерусская народность. – С. 7.

³⁶ Костомаров Н. И. Мысли о федеративном начале в древней Руси.

³⁷ Костомаров Н. И. Две русские народности. – Київ; Харьков, 1991. – С. 26. Про випадки ворожнечі між земельними спільнотами див.: ПСРЛ. – Т.1. – Стб. 303, 361, 362, 404, 432; – Т.38. – С.108, 134–135, 145. Die erste Novgoroder Chronik nach ihrer ältesten Redaktion (Synodalhandschrift) 1016–1333/1352. Edition des altrussischen Textes und Faksimile der Handschrift im Nachdruck. – Leipzig, 1971 – С. 25, 28, 33 (S. 155, 158, 163).

³⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.2. – Київ, 1992. – С.174.

До речі, в ході громадянських війн, особливо якщо вони затягуються, чітко проглядає тенденція до відособлення і навіть сепаратизму ворогуючих регіонів, тобто до етноутворення. А оскільки феодальна (удільна) роздробленість, з неодмінними війнами між суб'єктами цієї роздробленості, є закономірним етапом суспільної еволюції, в усякому разі для країн Європейського континенту, то громадянською війною її назвати не можна. Та й тривала б ця громадянська війна, якби її визнали за таку, дуже вже довго – цілими століттями. Отже, залишається лише констатувати, що кожне самостійне політичне утворення епохи роздробленості (на Русі – “землю”) заселяла окрема етнічна спільнота, для якої воювати з сусідньою такою спільнотою не означало порушення правил етнічного співжиття.

Слід зазначити, що сформульована концепція “давньоруської народності” була ще до завершення розробки радянськими етнологами теорії етносу, яку остаточно завершив на початку 1970-х років Ю. Бромлей³⁹. Тобто в часи В. Мавродіна та його колег, які розробляли означену концепцію, ще власне не було й визначено, що ж таке етнос. Тут звертає на себе увагу, що, по-перше, вивченням етнічного життя Давньої Русі радянські етологи, які найкраще розбираються в етнічній таксономії, практично не займалися, це була прерогатива виключно істориків – очевидно не випадково. А по-друге, термін “давньоруська народність” практично ніколи не замінювався на термін “давньоруський етнос”, хоч вони є тотожними, оскільки народність є одним зі стадіальних типів етносу, а саме тим, що відповідає епосі доіндустріальної цивілізації. Тобто з якихось причин, очевидно, теж не випадково, етносом дане утворення практично ніколи не називали.

Так от, ситуація незавершеності етноутворення, яку визнають творці й прихильники концепції “давньоруської народності”, коли під зовнішніми ознаками етнічної єдності чітко проступають глибинні, та ще й вагомі, відмінності між окремими етнічними одиницями і разом з тим ці одиниці об'єднуються в певну спільність, є характерною для метаєтнічних спільностей, які були відкриті радянськими етнологами у 1970-х роках. А метаєтнічні спільності складаються з окремих етносів, займаючи найвище положення в етнічній ієрархії, що відобразилося й у назві, в якій грецьке “мета” означає “за”, “після”, тобто мається на увазі спільність, яка знаходиться за власне етносом⁴⁰. Як бачимо, роботи прихильників “давньоруської народності” чітко доводять існування в Давній Русі давньоруської східнослов'янської метаєтнічної спільності, яку вони іменують “народністю”. Ця давньоруська східнослов'янська метаєтнічна спільність характеризувалася відповідною етнічною самосвідомістю – самосвідомістю “русі” у широкому розумінні⁴¹. Виявлялася вона переважно при зіткненнях з чужинцями з-поза меж Русі у широкому розумінні; лише тоді стосовно жителів усієї Русі вживався й етнонім “русь”/“русин”, що добре

³⁹ Див.: Бромлей Ю. В. Этнос и этнография. – Москва, 1973.

⁴⁰ Див.: Брук С. И., Чебоксаров Н. Н. Метаэтнические общности / С. И. Брук, Н. Н. Чебоксаров // Расы и народы. – Вып. 6. – Москва, 1976.

⁴¹ Про Русь у вузькому й широкому розумінні див.: Насонов А. Н. “Русская земля” и образование территории Древнерусского государства. – Москва, 1951.

видно з літописів. У середині ж Русі “руссю” вважалися лише жителі середньо-наддніпрянської Руської землі, а мешканці інших земель – члени відповідних земельних етносів мали власні етноніми (“галичани”, “чернігівці”, “володимирці” (“волинці”), “турівці” та ін.). Самосвідомість метаєтнічного типу є завжди слабшою за самосвідомості етносів, які утворюють дану спільність. Не випадково на Русі ця самосвідомість виявилася заслабкою для того, щоб не допустити воєнних конфліктів між окремими земельними етносами.

Метаєтнічні спільності доіндустріальної епохи, що склалися з окремих земельних (обласних) етнічних спільнот, якраз і мали риси етносів, що формується. Завершенню їх формування, як правило, заважала нерозвиненість комунікаційних мереж стародавньої й середньовічної епох, а також політичний партикуляризм (в епоху середньовіччя феодальна чи удільна роздробленість). Із часом, з розвитком комунікацій та переборенням політичного партикуляризму, багато метаєтнічних спільностей, зокрема в Європі, консолідується у власні етноси. Так було у пізньосередньовічно-ранньомодерних Англії, Польщі, Чехії, Франції, а дещо пізніше в Італії, Німеччині та інших країнах, де англійці, поляки, чехи, французи, італійці, німці й інші сучасні європейські народи утворилися шляхом консолідації відповідних груп обласних етнічних спільнот у єдині етноси. І взагалі, стадіально розвиток етнічних спільностей іде не по лінії утворення великих за територією спільнот, з подальшим розпадом їх на менші, а навпаки – спочатку виникають територіально невеликі етнічні спільноти, які з часом консолідується у більші. Це зумовлюється станом розвитку комунікацій, серед яких у епохи Стародавності й Середньовіччя велика, а часто й визначальна, роль відводилася тим, що пов’язані з політичними об’єднаннями. Саме на їх базі в умовах нерозвиненості засобів передачі інформації виникали мережі інформаційних комунікацій, які транслиють як у діахронії, так і в синхронії етнокультурну, етномовну та етнічну інформацію, уможливаючи об’єднання людей у певні етнічні спільноти⁴². При цьому означені політичні об’єднання обов’язково мали бути необхідною мірою сконсолідованими й не надто великими територіально, оскільки, наприклад, таке державне утворення як Священна Римська імперія не могло забезпечити функціонування достатньо щільної мережі комунікацій на всьому своєму просторі, на відміну від окремих князівств, що входили до її складу. Саме тому в Європі у період феодальної роздробленості в межах великих за територією, але аморфних державних утворень існували метаєтнічні спільності, які включали цілий ряд обласних (земельних) етносів.

Умови для формування єдиного етносу в Південній Русі складаються з початком 80-х років XII ст., на що свого часу звернув увагу М. Брайчевський: “На території Південної Русі виразно намітилася політична колізія, яка у найбільш яскравому вигляді промовляла про себе напередодні монгольської навали: виявлення в межах майбутньої України двох політичних інтеграційних центрів – західного (Галичина і Волинь) і східного (Чернігів). Ці два епіцентри впродовж

⁴² Про роль інформаційних комунікацій у творенні та еволюції етнічних спільнот див.: Арутюнов С. А. Народы и культуры. – С.17–40; Szykiewicz S. Silva ethnikum / S. Szykiewicz // Konflikty etniczne. Źródła – typy – sposoby rozstrzygania. – Warszawa, 1996. – S. 319–321.

кінця XII – першої половини XIII ст. вели між собою наполегливу боротьбу за те, щоб очолити об'єднувальні тенденції у межах всієї Південної Русі. [...] Головними речниками цих тенденцій виступали волинська і чернігівська династії князів – Романовичі і Ольговичі, що являли собою найбільш серйозних претендентів на честь фундаторів української держави⁷⁴³. Ця боротьба між південноруськими князями за Київ, а відтак за владу над усіма землями Південної Русі, і об'єднувала фактично всі південноруські терени.

Раніше я вважав, що час формування єдиного етносу в Південній Русі охоплював період від 80-х років XII ст. до монгольського завоювання⁴⁴. Останні роботи істориків дозволили суттєво підкорегувати це положення. Слід зазначити, що висновки етнологів у будь-якому етногенетичному дослідженні дуже залежать від стану досліджень у багатьох конкретних науках, переважно соціогуманітарних. Оскільки етнос є дуже складною багатокомпонентною системою, що включає етнічну самосвідомість, величезну багатоманітність матеріальної, соціонормативної, святково-обрядової культури, мову, фольклор, мистецтво, демографічні та антропологічні компоненти тощо, для виявлення процесів формування всього цього в процесі етногенезу потрібні дослідження в царині історії, археології, антропології (фізичної і культурної⁴⁵), лінгвістики, фольклористики, мистецтвознавства, демографії, географії, а інколи й інших наук. Але ні один науковець не може бути універсалом, здатним самотужки проводити й історичні, і археологічні, і лінгвістичні, і антропологічні (в плані фізичної антропології), і етнографічні, і фольклористичні, і мистецтвознавчі, і географічні, і демографічні й т. д. дослідження тієї чи іншої етнічної спільноти при її формуванні. Тому власне етногенетичному синтезові (а етногенетичні дослідження неодмінно мають бути синтезними) обов'язково повинні передувати дослідження істориків, археологів, лінгвістів, антропологів (фізичних і культурних), фольклористів, мистецтвознавців, географів, демографів та інші. І лише коли ці дослідження проведені, а зібрані факти пройшли попередню обробку та узагальнення в рамках своїх вузьких наукових галузей, може проводитися етногенетичний синтез, і дослідники етногенезу можуть робити свої кінцеві висновки⁴⁶.

⁴³ *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – Київ, 1968. – С. 192; див. також: *Коваленко В.* Політичне становище південноруських земель в XII–XIII ст. / В. Коваленко // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – Вип. 2. – Київ, 2002. – С. 90–97.

⁴⁴ *Балушок В.* Українська етнічна спільнота. – С. 165–175.

⁴⁵ Терміни “культурна антропологія”, “етнографія” та “етнологія” власне є значною мірою синонімами, і різниця між ними, як і науковими галузями, що їх вони позначають, лежить переважно в площині національних особливостей, притаманних різним країнам.

⁴⁶ Про методологію й методику сучасних етногенетичних досліджень, зокрема про їх обов'язкову синтезність, див. у працях зовсім різних науковців з різних країн, що представляють різні наукові школи: *Петров В.* Походження українського народу. – Київ, 1992 (робота була написана в 1940-х роках). – С. 9, 11; *Токарев С. А.* К постановке проблем этногенеза / С. А. Токарев // Советская этнография. – 1949. – № 3; *Брайчевський М. Ю.* Походження Русі. – С. 18–19; *Алексеев В. П.* Этногенез. – Москва, 1986. – С. 3, 6, 7 та ін.; *Клейн Л. С.* Стратегия синтеза в исследованиях по этногенезу (интеграция наук и синтез источников в решении проблем этногенеза) / Л. С. Клейн // Советская этнография. – 1988.

Так от, останні роботи істориків, від яких у нашому випадку залежать висновки етнологів, показали, що час існування на теренах майбутньої України єдиної етнополітичної спільності тривав до рубежу XIII–XIV ст. Зокрема, такий висновок дозволили зробити недавні публікації О. Головка і, особливо, Л. Войтовича, присвячені політичній ситуації в Південній Русі після монгольського завоювання⁴⁷. І лише з наступом на цю територію хана Токти в 1300–1301 роках та загибеллю могутнього монгольського темника Ногая, васалові якого галицькому князю Леву Даниловичу вдалося тримати під своєю владою практично всю Південну Русь, це об'єднання розпадається. І, до речі, аж до 1569 року землі України залишалися роз'єднаними політично. Причому об'єднання підпольських та підлитовських земель України за Люблінською унією протривало лише сто років, а Закарпаття та Буковина залишалися від'єднаними від решти українських теренів аж до XX ст. Проте на всіх цих, роз'єднаних політично, землях України після XIII ст. фіксується єдина самоназва населення – “русь”/”русин”, пізніше “русини”, яка була ендоетнонімом українського народу до зміни його під тиском обставин на “українці” в XIX–XX ст., але це вже тема окремого дослідження.

Vasyl Balushok. “OLD RUS’ NATIONALITY”: WHAT’S REALLY HIDDEN BEHIND THE TERM?

– № 4; *Арутюнов С. А.* Народы и культуры. – С. 10–13; *Moore J. H.* Putting Anthropology Back Together Again: The Ethnogenetic Critique of Cladistic Theory / J. H. Moore // *American Anthropologist*. – Vol. 96. – 1994. – Nb. 4..

⁴⁷ *Головка О. Б.* Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя. – Київ, 2006. – С.307–354; *Войтович Л. В.* Штрихи до портрета князя Лева Даниловича / Л. В. Войтович // *Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.)*. – Вип.5. – Київ, 2005. – С. 144–151; *Його ж.* Степи України у другій половині XIII – середині XV ст. // *Історія українського козацтва: Нариси: у 2 т. – Т.1.* – Київ, 2006. – С.40.